अथ नारायणविरचिता मुण्डकोपनिषद्दीपिका ।

नारायणपदद्वंद्वं नारायणपरायणः ।
नरं नारायणं नत्वा नरो नारायणाह्वयः ॥ १ ॥
आथर्वणरहस्येषु नानाशाखान्वितेषु च ।
तनुते तनुवाक्येन निगूढार्थपदीपिकाम् ॥ २ ॥ युग्मम् ।
चीर्णे शिरोव्रतेऽध्येयं तेन मुण्डकमुच्यते ।
खण्डषट्कं त्रिमुण्डं च शौनकीयं श्रुतेः शिरः ॥ ३ ॥
तत्रोपनिषदां तावदनुबन्धचतुष्टयम् ।
प्रेक्षावतां प्रवृत्त्यर्थं गतिं दध्मो गुरूक्तितः ॥ ४ ॥

अत्र क्षुद्रोपनिषत्स्वष्टाविंशतिरथर्वशाखीयानि । तदुक्तमथर्वपरिशिष्टे–'अष्टाविंशत्युपनिषदानि ब्रह्मवेदस्य । १ मुण्डाः । २ प्रश्नाः । ३ ब्रह्मविद्या । ४ क्षुरिका । ५ चूलिका । ६ अथर्वशिरः । ७ अथर्वशिखा । ८ गर्भोपनिषत् । ९ महोपनिषत् । १० ब्रह्मोपनिषत् । ११ प्राणाग्निहोत्रम् । १२ नादबिन्दुः । १३ ब्रह्मबिन्दुः । १४ अमृतबिन्दुः । १५ ध्यानबिन्दुः । १६ तेजबिन्दुः । १७ योगशिखा । १८ योगतत्त्वम् । १९ नीलरुद्रः । २० कालाग्निरुद्रः । २१ तापिनी । २२ एकदण्डी । २३ संन्यासविधिः । २४ आरुणिः । २५ हंसः । २६ परमहंसः । २७ नारायणोपनिषदम् । २८ वैतथ्यं च' इति । उपनिषज्ज्ञानं तादर्थ्याद्ग्रन्थोऽप्युपनिषदुच्यते । तस्य विषयो ब्रह्म प्रयोजनं मुक्तिः प्रयोजनेन विद्यायाः प्रकाश्यप्रकाशकलक्षणः संबन्धः । साधनचतुष्टयसंपन्नोऽधिकारी । साधनानि यथा–इहामुत्रार्थफलभोगविरागो नित्यानित्यवस्तुविवेकः शमदमादिसंपन्मुमुक्षुत्वं चेति । विद्यायाः सांप्रदायिकत्वावेदनायाऽऽख्यायिकारूपमितिहासमाह–ब्रह्मा देवानामिति । ब्रह्मा विरञ्चिः ।

ब्रह्मा विरञ्चिद्विजयोर्ऋत्विक्चन्द्रार्कयोगयोः ।
ब्रह्म प्रोक्तं तपोऽध्यात्मवेदजातिषु सूरिभिः ॥ इति विश्वः ।

देवा इन्द्रादयः । अध्यात्मम् । ब्रह्माऽऽत्मा । देवा वागादयः । प्रतिष्ठाऽऽश्रयः । सर्वविद्याभिव्यक्तिहेतुत्वात् । अथर्वशब्दोऽकारान्तो नान्तश्च । प्राह कथितवान् । छन्दसि कालानियमः ॥ १ ॥

प्रवदेत प्रावदत् । अङ्गिरेऽङ्गिर्नाम्ने । सोऽङ्गिरा भरद्वाजाय भरद्वाजगोत्राय सत्यवहनाम्ने । परा निर्गुणब्रह्मप्रतिपादिका । अवरा धर्माधर्मसाधनतत्फलगुणब्रह्मपादिपादिका । तयोः कर्मधारये परावरा ताम् । यद्वा–परस्मात्परस्मादवरेण प्राप्ता परावरा ताम् ॥ २ ॥

विधिवदुपसन्नः समित्पाण्यादिधर्मेणोपगतः ॥ ३ ॥

द्वे विद्ये वेदितव्ये इति यत्तद्ब्रह्मविदो वदन्तीत्यन्वयः । तत्राऽऽह—परा चैवापरा चेति । अपराऽवरेत्यर्थः ॥ ४ ॥

स्वर्गादिफलसर्वज्ञानसाधनविषयाऽपरेत्याह—ऋग्वेद इत्यादिना ।

पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।
वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥

इति स्मृत्युक्ताः । ब्रह्मवेदोऽथर्ववेदः । अथर्ववेद इत्येवं वा पाठः । इतिहासादीनि पञ्चाऽऽचार्येण व्याख्यातानि तेन प्रक्षिप्तानीति गम्यते । अथ परेति । परा विद्या ब्रह्मसाक्षात्कारः । न तु तद्धेतुभूतो वाक्यसंदर्भोऽपि परा विवक्षिता । अन्यथा ऋग्वेदादिबाह्यता न स्यात् । यया हि ब्रह्म प्राप्यते । तदाह—यथेति ॥ ५ ॥

अद्रेश्यं ज्ञानेन्द्रियाविषयमग्राह्यं कर्मेन्द्रियाविषयम् । यद्वा । अद्रेश्यमदृश्यं चक्षुरविषयम् । 'दृशिर् प्रेक्षणे' ण्यत्, छान्दस ऋकारस्य रेभावः । अग्राह्यमिन्द्रियान्तराविषयम् । अगोत्रममूलम् । अचक्षुःश्रोत्रं ज्ञानेन्द्रियरहितम् । अपाणिपादं कर्मेन्द्रियरहितम् । नित्यमविनाशि । विभुं विविधं भवति प्राणिभेदेन । सर्वगतं व्यापकम् । परिपश्यन्ति धीरा यया सा परेत्यन्वयः । यदपेक्ष्य स्वाभिन्नस्वभिन्नकार्यसृष्टिसंसारयोर्दृष्टान्ता यथोर्णनाभिरित्यादयः पृथिवीपुरुषान्तास्त्रयः ॥ ६ ॥

ऊर्णनाभिर्लूताकीटः । गृह्णन उपसंहरति । ओषधयः स्वाभिन्नाः सतो जीवतः केशलोमानि विजातीयानि ॥ ७ ॥

सृष्टौ क्रमनियमार्थं मन्त्रमाह—तपसेति । तपो ज्ञानं 'यस्य ज्ञानमयं तपः' इत्युक्तेः । चीयते बहु स्यामितीक्षणवद्भवति । ब्रह्माक्षरम् । अन्नमव्याकृतं सर्वप्राणिसाधारणम् । प्राणो हिरण्यगर्भः । प्राणान्मनः संकल्पविकल्पसंशयनिर्णयाद्यात्मकम् । मनसः सत्यं भूतपञ्चकम् । ततो लोका लोकेभ्यः कर्माणि तेषु चामृतं भोगं विनाऽनश्वरं फलं जायते ॥ ८ ॥

उक्तमेवार्थमुपसंहाररूपेण द्वितीयो मन्त्र आह—य इति । सर्वज्ञः सामान्यतो वेत्ता । सर्वविद्विशेषतो वेत्ता । ज्ञानमयं ज्ञानविकारं तपोऽनायासलक्षणम् । ब्रह्म हिरण्यगर्भः । नाम देवदत्तादि । रूपं शुक्लादि । अन्नं व्रीह्यादि ॥ ९ ॥

इति श्रीनारायणविरचितायर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्दीपिकायां प्रथममुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

अनयोर्विषयोर्विषयौ संसारमोक्षाविति वक्तुमुत्तरो ग्रन्थः । तत्र निर्वेदायापरविद्याविषयस्वादुच्यते—तदेतत्सत्यमिति । सत्यमवितथं फलाविसंवादि । किं तत्सत्यमत आह—मन्त्रेष्विति । मन्त्रेषु प्रकाशितानि कर्माण्यग्निहोत्रादीनि कवयो वसिष्ठादयोऽपश्यन्दृष्टवन्तो यत्तदेतत्सत्यमेकान्तपुरुषार्थसाधनत्वात् । यद्वा । तदेतत्सत्यमित्यस्योपसंहारः । सत्यमबाध्यं त्रेतायामृग्यजुःसामसमूहे त्रेताख्ये युगे वा । बहुधा संततानि कर्मिभिः क्रियमाणानि । अतो यूयं तान्याचरथ निर्वर्तयथ नियतं नित्यं सत्यकामा यथाभूतकर्मफलकामा भवन्तः । एष वो युष्माकं पन्था मार्गः । सुकृतस्य स्वयं निर्वर्तितस्य कर्मणः । लोके लोक्यते दृश्यते भुज्यते स लोकः कर्मफलम् । निमित्ते सप्तमी । कर्मफलप्राप्तय एष वो मार्ग इत्यर्थः १ ॥

कर्मप्रकारमाह—यदेति । लेलायते लोलं भवति चलत्याज्यभागावन्तरेण विनाऽग्निहोत्रे तदभावात् । अन्यत्राऽऽज्यभागयोर्मध्य आवापस्थान आहुतीः प्रतिपादयेत् । अनेकाहप्रयोगापेक्षयाऽऽहुतीरिति बहुवचनम् । तस्य च सम्यक्करणं दुष्करं विपत्तिबहुलं चेति वैराग्याय ॥ २ ॥

यस्येति । आग्रयणं शरदि वसन्ते च कर्तव्यः कर्मविशेषः । आसप्तमानिति । भूरादिसत्यान्तान्हिनस्ति । अप्राप्तिरेव लोकानां हिंसा । अथवा लोकाः पितृपितामहप्रपितामहाः पुत्रपौत्रप्रपौत्राश्चाऽऽत्मना सह सप्त तान्हिनस्ति संततिविच्छेदात् ॥ ३ ॥

विशेषविध्यर्थमग्नेः सप्त जिह्वा अनुवदति—कालीति ॥ ४ ॥

एतेष्वग्निजिह्वाभेदेषु योऽग्निहोत्र्याचरते कर्माऽऽचरति । आददायन्, आ इत्यस्य चरतिना संबन्धः । दैप् शोधने शत्रन्तः । आत्मनः सत्त्वशुद्धिं कुर्वन्कर्म करोतीत्यर्थः । अथवाऽनेकार्थाश्चेति दायतिरेव खण्डने वर्तते । हविः शकलानि कुर्वन् । आददायन्नाददाना यजमानमाहुतयो वहन्तीत्याचार्या व्याचख्युः । आहुतयस्तं नयन्ति वहन्ति सूर्यस्य रश्मयो भूत्वेति शेषः । क नयन्तीत्यत्राऽऽह—यत्रेति । देवानां पतिरिन्द्रः प्रजापतिर्वा । आहुतीनां स्वरूपमाह—सूर्यस्येति । इत्थंभूते तृतीया । रश्मिरूपेण रविरश्मिरूपाः सत्यो वहन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

कीदृश्यः । एह्येहीत्युक्त्वाऽऽहुतय आह्वयन्त्य इत्यर्थः । एवं प्रियां वाचमभिवदन्त्य इत्यन्वयः । अर्चयन्त्यः पूजयन्त्यः । ब्रह्मलोकः स्वर्गः प्रकरणात् ॥ ६ ॥

एतत्कर्मफलनिन्दां निर्वेदायाऽऽह—प्लवा हीति । ज्ञानरहिता इति शेषः ।

प्लुवा नावोऽथ च प्लवन्ते नश्यन्त्यनित्या इत्यर्थः। हि यस्मादेतेऽदृढा अबलाः। अष्टादशोक्तं षोडशर्त्विजः पत्नी यजमानश्च तेषामुक्तं तत्साध्यमवरं केवलमन्ततो येषु यज्ञेषु कर्म वर्तते। यदुक्तम्—"सप्तदशावराश्चतुर्विंशतिपरमा ऋत्विजः" इति। यद्वा। अवरं हीनं ज्ञानरहितं श्रेयः श्रेयस्कारणं ये जना अभिनन्दन्ति मन्यन्ते। जरामृत्युं जरासहितं मृत्युम् ॥ ७ ॥

अविद्यायामन्तरेऽविद्यारूप आवरणे स्वयं धीराः स्वयमेव धिय ईशाः प्रेरका गुरुनिरपेक्षा जङ्घन्यमाना भृशं पीड्यमाना जरारोगाद्यनेकानर्थजातैः परियन्ति परितः स्वर्गनरकादौ यन्ति गच्छन्ति मूढा अज्ञा अन्धेनैवाचेतनेन प्रकृतेन कर्मणा परियन्तीत्यन्वयः। यथाऽन्धा इति दृष्टान्तस्तेषामपि विशेषणमन्धेनैव नीयमाना इति ॥ ८ ॥

वयमेव कृतार्था इत्यभिमानं कुर्वन्ति बाला अज्ञानिनः। यद्यस्मादेवं कर्मिणो न प्रवेदयन्ति तत्त्वं न जानन्ति रागात्कर्मफलरागाभिभवनिमित्तम् ॥ ९ ॥

इष्टापूर्तमिष्टं यागादि श्रौतं कर्म। पूर्तं स्मार्तं वापीकूपतडागादि। सुकृतेन भूत्वा पुण्येनोत्पद्य शरीरं लब्ध्वा। अनुभूत्वेति पाठे तु सुकृते सति कर्मफलमनुभूय। छान्दसो ल्यबभावः। इमं लोकं मनुष्यलोकं हीनतरं वा मनुष्यतोऽपि हीनं वा तिर्यङ्नरकादिलक्षणं कर्मशेषवशेन विशन्ति ॥ १० ॥

वानप्रस्थसंन्यासिनोर्गृहस्थसाधूनां च विशेषमाह—तपःश्रद्धे इति। तपः स्वाश्रमविहितं कर्म। श्रद्धा हिरण्यगर्भादिविषयास्तिक्यबुद्धिपूर्विका विद्या। ते ये ह्युपवसन्त्यरण्ये तपःश्रद्धे श्रितास्तृतीयाश्रमिणो ये च शान्ता उपरतकरणग्रामा विद्वांसो गृहस्थाश्च ज्ञानप्रधानाः सन्त उपवसन्ति भोगांस्त्यजन्ति। ये च भैक्षचर्यां चरन्तो यतय उपवसन्त्यपरिग्रहा इत्यन्वयः। तेषां फलमाह—सूर्येति। सूर्यद्वारेणोत्तरेण पथा विरजाः क्षीणपुण्यपापकर्माणः सन्तः। रजःशब्दोऽत्राकारान्तः। ते तत्र प्रयान्ति यत्र सत्यलोकादौ स पुरुषः प्रथमजोऽव्ययात्माऽऽसंसारक्षयात्। एतदन्ताः संसारगतयोऽपरविद्यागम्याः ॥ ११ ॥

इदानीं साध्यसाधनरूपात्संसाराद्विरक्तस्य परस्यां विद्यायामधिकारप्रदर्शनार्थमाह—परीक्ष्येति। निर्वेदमायाद्वैराग्यं गच्छेदिति विधिः। वैराग्ये हेतुमाह—नास्तीति। कृतेन कर्मणाऽकृतो नित्यो लोको नास्ति। तद्विज्ञानार्थमकृतनित्यब्रह्मज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्। अनेन स्वयं धीरा इति परिहृतम्। समित्पाणिः पुनरुपनयनार्थम्। श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते। छन्दसः श्रोत्र-

भावो यस्य प्रत्ययः । वाक्यार्थे वा पदवचनम् । प्रवक्तारमित्यर्थः । ब्रह्मनिष्ठं ब्रह्मैकाग्रचित्तमित्यर्थः ॥ १२ ॥

उपसन्नायोपगताय सम्यग्यथाशास्त्रं शमान्विताय बाह्येन्द्रियोपरमयुक्ताय येन विज्ञानेनाक्षरमद्रेश्यादिविशेषणं पुरुषं पूर्णं पुरिशयं वा सत्यं परमार्थस्वभावं येन ज्ञानेन वेद विजानाति तां ब्रह्मविद्यां तत्त्वतो यथावत्प्रोवाच प्रब्रूयादित्यर्थः । आचार्यस्याप्ययं नियमो यन्न्यायप्राप्तशिष्यस्य निस्तारणमविद्याया इति भावः ॥ १३ ॥

इति मुण्डकोपनिषद्दीपिकायां प्रथममुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इति नारायणविरचितमुण्डकोपनिषद्दीपिकायां प्रथममुण्डकं समाप्तम् ॥ १ ॥

पराविद्याविषयब्रह्मविज्ञानार्थ उत्तरो ग्रन्थः । अत्यन्तपरोक्षत्वात्कथं नाम प्रत्यक्षवत्सत्यमक्षरं प्रपञ्चेरन्निति दृष्टान्तमाह—यथेति । हे सोम्य सोममर्हति कोमलत्वादिति सोम्यः, सोमाद्यः । इदं शौनकं प्रत्यङ्गिरसोक्तं संबोधनम् । विस्फुलिङ्गा इत्यत्र ' स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्यः ' इत्यनेन वैकल्पिकत्वात्षत्वाभावः । भावा जीवादयः । जीवोत्पत्तिस्तु घटाकाशस्येव महाकाशादौपाधिकी वेदितव्या ॥ १ ॥

दिव्यो द्योतनवान्स्वयंज्योतिष्ट्वात् । दिवि स्वात्मनि भवो वा दिव्यः । अलौकिको वा दिव्यः । सह बाह्याभ्यन्तरेण वर्तते सबाह्याभ्यन्तरः । अजः सर्वभावविकाराणां जनिमूलत्वात्तत्प्रतिषेधेन सर्वे भावविकारा जायतेऽस्ति वर्धते विपरिणमतेऽपक्षीयते नश्यति चेति यास्कोक्ताः प्रतिषिद्धाः । यद्यपि देहाद्युपाधिभेददृष्टीनामविद्यावशाद्देहभेदेषु सप्राणः समनाः सेन्द्रियः सविषय इव प्रत्यवभासते तलमलादिमदिवाऽऽकाशं तथाऽपि तु स्वतः परमार्थदृष्टीनामप्राणोऽक्रियाशक्तिरमनाः संकल्पादिज्ञानशक्तिरहितः । अनेन सर्वजीवधर्मरहित इत्युक्तं भवति । अत एव शुभ्रः शुद्धः । अक्षरात्परतः परस्मादक्षराद्व्यक्तं प(क्तात्प)रः " अव्यक्तात्पुरुषः परः " इति मन्त्रवर्णात् ॥ २ ॥

कथं प्राणादयो न सन्तीत्यत्राऽऽह—एतस्मादिति । प्रलीयते चेत्यपि द्रष्टव्यम् । धारिणी दधात्यवश्यम् । ' आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः ' ॥ ३ ॥

न केवलं सर्वजनिहेतुरपि तु सर्वमयश्चेत्याह—अग्निरिति । अग्निर्द्युलोकः । " असौ वाव लोको गौतमाग्निः " इति श्रुतेः । मूर्धाऽस्योत्तमाङ्गम् । यस्य विवृता उद्घाटिताः प्रसिद्धा वेदा वाग्घृदयमन्तःकरणं विश्वं समस्तं जगदस्य सर्वं ह्यन्तःकरणविकार एव जगत । मनस्येव सुषुप्ते प्रलयदर्शनात् । जागरितेऽपि तत एवाग्निविस्फुलिङ्गवद्धि प्रतिष्ठानादस्य च पद्भ्यां जाता पृथिवी ।

एष देवो विष्णुरनन्तः प्रथमः शरीरी त्रैलोक्यदेहोपाधिः सर्वेषां भूतानामन्त-रात्मा सर्वभूतेषु द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता सर्वकरणात्मा ॥ ४ ॥

पञ्चाग्निद्वारेण च याः संसरन्ति प्रजास्ता अप्यस्मादेव पुरुषात्प्रजायन्त इत्याह—तस्मादिति । तस्मात्पुरुषात्प्रजावस्थानविशेषरूपो द्युलोकोऽग्निस्तस्य विशेषणं समिधो यस्य सूर्यः समिध इव समिधः । सूर्येण हि द्युलोकः समिध्यते । ततो हि द्युलोकाग्निष्पन्नात्सोमात्पर्जन्यो द्वितीयोऽग्निः संभवति । तस्माच्च पर्जन्यादोषधयः पृथिव्यां तृतीयाग्नौ संभवन्ति । ओषधिभ्यः पुरुषाग्नौ हुताभ्य उपादानभूताभ्यः पुमानग्नौ रेतः सिञ्चति योषितायां योषाग्नौ पञ्चमे स्त्रियामित्येवं क्रमेण बह्वीर्बह्व्यः प्रजा ब्राह्मणाद्याः पुरुषात्परस्मात्संप्रसूताः समुत्पन्नाः ॥ ५ ॥

किंच कर्मसाधनानि फलानि च तस्मादेवेत्याह—तस्माद्च इति । नियताक्षरपादावसाना नियताक्षरपादा गायत्र्यादिच्छन्दोविशिष्टा मन्त्रा ऋचः । साम पाञ्चभक्तिकं साप्तभक्तिकं च स्तोभादिगीतविशिष्टम् । अनियताक्षरपादावसानानि वाक्यरूपाणि यजूंषि । दीक्षा मौञ्ज्यादिलक्षणा नियमविशेषाः । यज्ञाश्चायूपा अग्निहोत्रादयः । क्रतवः सयूपाः । अत एव शिष्टप्रयोगः क्रतुयज्ञाख्येभ्यश्चेति । दक्षिणाश्चैकगवाद्यपरिमितसर्वस्वान्ताः । संवत्सरः कालः । यजमानः कर्ता । लोकाः फलभूताः । ते विशेष्यन्ते । सोमो यत्र येषु लोकेषु पवते पुनाति लोकान् । यत्र च सूर्यस्तपति । ते च दक्षिणोत्तरमार्गद्वयगम्या विद्वदविद्वत्कर्तृफलभूताः ॥ ६ ॥

तस्मात्पुरुषाद्देवाः कर्माङ्गभूता बहुधा वस्वादिगणभेदेन सम्यक्प्रसूताः । साध्या देवविशेषाः । मनुष्याः कर्माधिकृताः । पशवो ग्राम्या आरण्याश्च । वयांसि पक्षिणः । प्राणापानौ मनुष्यादीनां जीवनम् । व्रीहियवौ हविरर्थौ । तपश्च कर्माङ्गं पुरुषसंस्कारलक्षणं स्वतन्त्रं च फलसाधनम् । श्रद्धाऽऽस्तिक्यबुद्धिः । सत्यमनृतवर्जनं यथाभूतार्थं वचनं चापीडाकरम् । ब्रह्मचर्यमष्टाङ्गमैथुनवर्जनम् । विधिश्चेतिकर्तव्यता ॥ ७ ॥

किंच सप्त शीर्षण्याः प्राणास्तेषां च सप्तार्चिषो दीप्तयः स्वविषयावद्योतनानि ज्ञानानि । तथा सप्त समिधः सप्त विषया विषयैर्हि समिध्यन्ते प्राणाः । सप्त होमास्तद्विषयविज्ञानानि " यदस्य विज्ञानं तज्जुहोति " इति श्रुत्यन्तरात् । सप्तेमे लोका इन्द्रियस्थानानि । इमेग्रहणाच्च वाह्याः । येषु चरन्ति प्राणा इति विशेषणाच्च किं प्राणापानादयो नेत्याह— गुहाशयाः । प्राणाः गुहायां शरीरे हृदये वा शेरते स्वापकाल इति गुहा-

यथा निहिताः स्थापिता धात्रा सप्त सप्त प्रतिप्राणिभेदं शीर्षण्याः सर्वरूपा बहुरूपाः ॥ ८ ॥

येन रसेन भूतैः पञ्चभिः स्थूलैः परिवेष्टितस्तिष्ठते तिष्ठति ह्यन्तरात्मा लिङ्गं सूक्ष्मशरीरं स ह्यन्तराले शरीरस्याऽऽत्मनश्चाऽऽत्मवद्वर्तत इत्यन्तरात्मा ॥ ९ ॥

विश्वं सर्वं न विश्वं नाम पुरुषादन्यत्किंचिदस्ति। अतो यत्पृष्टं "कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति" इति तदुत्तरितम्। पुरुषे ज्ञाते पुरुष एवेदं नान्यदस्तीति विज्ञातं भवतीति विश्वस्वरूपमाह। कर्म तपः। कर्माग्निहोत्रादि तपो ज्ञानं जडाजडात्मकं जगद्ब्रह्म परामृतमेव ततोऽन्यत्कार्यस्य कारणाव्यतिरेकात्। एतज्जगदात्मकं ब्रह्म सर्वप्राणिनां हृदि निहितमर्पितं यो वेद सोऽविद्याग्रन्थिमज्ञानवासनां विकिरति नाशयतीह जीवन्नेव न मृतः सन्हे सोम्य प्रियदर्शन ॥ १० ॥

इति मुण्डकोपनिषद्दीपिकायां द्वितीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

अरूपं सदक्षरं केन प्रकारेण विज्ञेयमत आह—आविरिति। आविराविर्भूतप्रकाशं संनिहितवागाद्युपाधिभिर्ज्वलति यतो गुहाचरं गुहायां चरति हृदि चरति दर्शनश्रवणादिप्रकारैः। महत्सर्वमहत्त्वात्। पदं पद्यते सर्वेणेति सर्वपदार्थास्पदत्वात्। कथं महत्पदमित्यत आह—अत्रैतदिति। अर्पितं संनिवेशितं रथनाभाविवाराः। एजच्चलत्पक्ष्यादि। प्राणन्मनुष्यपश्वादि। निमिषन्निमेषादिक्रियावत्। चकारादनिमिषच्च यत्तदत्रैव ब्रह्मणि समर्पितमेतदास्पदं सर्वस्य जानथ हे शिष्या अवगच्छत। सदसन्मूर्तामूर्तं स्थूलसूक्ष्मं तद्व्यतिरेकेण तयोरभावाद्यत्प्रजानां विज्ञानादिन्द्रियकज्ञानात्परं दूरे वर्तते पराञ्चि खानीति श्रुतेः। वरिष्ठमतिशयेनोरु ॥ १ ॥

यदर्चिमद्दीप्तिमत्। अर्चिशब्द इकारान्तः। अणुभ्योऽणु स्थूलधियामगम्यत्वात्। लोका भूरादयो लोकिनो मनुष्यादयः। स प्राण इत्यादि। अन्तश्चैतन्यो हि प्राणेन्द्रियसंघातः प्राणस्य प्राणमिति श्रुत्यन्तरात्। यत्प्राणादीनामन्तश्चैतन्यमक्षरं तत्सत्यमवितथं तदेतद्वेद्धव्यं मनसा भावयितव्यमित्यर्थः। हे सोम्य सोमार्हश्छन्दसि 'सोममर्हति यः' इति सूत्रेण। विद्धि विद्धं कुर्वक्षरे चेतः समाधत्स्व ॥ २ ॥

कथं वेद्धव्यमत आह—धनुरिति। औपनिषदमुपनिषत्सु भवं ज्ञानमुपासानिशितं संततामिध्यानेन तनूकृतं बुद्धिलक्षणं संधयीत संधानं कुर्यात्। आय-

म्याऽऽकृष्य सेन्द्रियमन्तःकरणं स्वविषयाद्विनिवर्त्य लक्ष्य एवाऽऽवर्जितं कृत्वेत्यर्थः ॥ ३ ॥

यदुक्तं धनुरादि तदाह—प्रणव इति । धनुर्यथा शरस्य लक्ष्ये प्रवेशकारणं तथाऽऽत्मशरस्याक्षरे लक्ष्ये प्रवेशकारणमभ्यस्यमान ओंकारः । अयं मन्त्रो ध्यानबिन्दौ चाऽऽम्नातः । आत्मा जलसूर्यकादिवदिह प्रविष्टो देहे सर्वबौध्यप्रत्ययसाक्षी ब्रह्म पूर्वोक्तमक्षरमप्रमत्तेन बाह्यविषयोपलब्धितृष्णाप्रमादवर्जितेन सर्वतो विरक्तेन जितेन्द्रियणैकाग्रचित्तेन ब्रह्म लक्ष्यं वेद्धव्यं वेधनादूर्ध्वं शरवत्तन्मयो भवेत् । यथा शरस्य लक्ष्यैकात्मत्वं फलं भवति तथा देहाद्यात्मप्रत्ययतिरस्कारेणाक्षरैकात्मत्वं फलमापादयेदित्यर्थः । लक्ष्यं सर्वगतं चैवेत्यादि, ऋग्धनुर्यजुर्बाणेनेत्यादि च मन्त्रद्वयं क्वचिदाथर्वपाठे दृश्यते न सर्वत्रेति न शिष्टैर्व्याख्यातम् ॥ ४ ॥

अक्षरस्यैव दुर्लक्ष्यत्वात्पुनः पुनर्वचनं सुलक्षणार्थमित्यभिप्रायेणाऽऽह—यस्मिन्निति । ओतं समर्पितं प्राणैर्वागादिभिः करणैर्जानथ जानीत हे शिष्या आत्मानं प्रत्यक्स्वरूपं ज्ञात्वाऽन्या वाचोऽपराविद्यारूपा विमुञ्चथ परित्यजत । यतोऽमृतस्यैष सेतुर्मोक्षस्य सेतुरिव सेतुः संसारमहोदधेरुत्तरणहेतुत्वात्तमेव विदित्वेतिश्रुत्यन्तरात् ॥ ५ ॥

संहताः संप्रविष्टाः । यत्र यस्मिन्हृदये नाड्यस्तत्रेति शेषः । स एष प्रकृत आत्मा चरते चरत्यन्तर्हृदयमध्ये जायमान इव जायमानोऽन्तःकरणोपाध्यनुविधायित्वात् । वदन्ति च लौकिका हृष्टो जातो मुग्धो जात इति । ओमित्येवमोंकारालम्बनाः सन्तो ध्यायथ चिन्तयत पाराय परकूलाय तमसः परस्तात् ॥ ६ ॥

संसारमहोदधिं तीर्त्वा यो गन्तव्यः परविद्याविषयः स कस्मिन्प्रतिष्ठित इत्यत आह—यः सर्वज्ञ इति । सर्वं विन्दति लभते सर्ववित्सामान्यविशेषभावेन वा वेदनम् । दिव्ये सर्वबुद्धिप्रत्ययद्योतके ब्रह्मपुरे ब्रह्मणश्चैतन्यस्य स्थाने हृदयपुण्डरीके व्योम्न्याकाशे पुण्डरीकमध्यस्थे प्रतिष्ठित उपलभ्यः । मनोमयो वृत्तिभिरेव विभाव्य इति । मनउपाधित्वात्प्राणशरीरनेता प्राणानां शरीरान्तरं प्रति प्रापकः । प्रतिष्ठितोऽन्ने प्रत्यहं भुज्यमानेऽन्नेन विना देहस्यापातात् । हृदयं बुद्धिं पुण्डरीकच्छिद्रे संनिधाय समवस्थाप्य हृदयावस्थानेन ह्यात्मनः स्थितिरन्ने तदात्मतत्त्वं विशिष्टेन शास्त्राचार्योपदेशजनितेन ज्ञानेन शमदमध्यानवैराग्यसंस्कृतेन परि सर्वतः पूर्णं पश्यन्त्युपलभन्ते धीरा विवेकिनः ॥ ७ ॥

अस्य परमात्मज्ञानस्य फलमाह—भिद्यत इति । हृदयग्रन्थिरविद्यावासना-प्रचयो बुद्ध्याश्रयः "कामा येऽस्य हृदि स्थिताः" इति श्रुत्यन्तरात् । कर्माणि प्राक्तनान्यप्रवृत्तफलानि न त्वेतज्जन्मारम्भकारीणि प्रवृत्तफलत्वात् । परावरे परं च कारणात्मनाऽवरं च कार्यात्मना । तस्मिन्साक्षादहमस्मीति दृष्टे संसारकारणोच्छेदान्मुच्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

उक्तस्यैवार्थस्य संक्षेपाभिधायका उत्तरे मन्त्रास्त्रयोऽपि । हिरण्मये ज्योतिर्मये बुद्धिज्ञानप्रकाशे पर उत्कृष्टे परमात्मस्वरूपोपलब्धिस्थानत्वात् । कोशे कोशतुल्ये पुण्डरीके विरजमविद्यादोषरजोमलवर्जितं निष्कलं निरवयवमत एव शुभ्रं ज्योतिरग्न्यादीनामपि प्रकाशकमेवंविधं यत्तदात्मविदस्तादात्म्य-प्रत्ययानुसारिणो नेतरे बाह्यप्रत्ययानुसारिणः । अत्र "न तत्र चन्द्रार्कवपुः प्रकाशते" इति क्षेपको मन्त्रस्तस्यार्थः । प्रकाशते भासकं भवति । न वान्ति वाता व्यापारं न कुर्वन्ति । देवता न यान्ति देवानामप्यगम्यम् ॥ ९ ॥

यत्र स्वरूपे भूतिभावना यज्ञफलप्रदा तत्कथं ज्योतिषां ज्योतिरत आह—न तत्रेति । भाति प्रकाशयति । तस्य स्वतःप्रकाशनसामर्थ्याभावात् । यथा जलोल्मुकाद्यग्निसंयोगादग्निं दहन्तमनुदहति न स्वतस्तत्तस्यैव भासा दीप्त्या सर्वमिदं सूर्यादि जगद्विभाति । यद्व एवं तदेव ब्रह्म भाति भासयति कार्य-गतेन विविधेन भासाऽ(सनेना)तस्तस्य ब्रह्मणो भारूपत्वमवगम्यते । नाहि स्वतोऽविद्यमानभासनमन्यस्य कर्तुं शक्नोति । घटादीनामन्यावभासकत्वा-दर्शनात् । भारूपाणां त्वादित्यादीनां तद्दर्शनात् ॥ १० ॥

प्रतिपादितमक्षरं निगमनस्थानीयेन मन्त्रेण पुनरुपसंहरति—ब्रह्मैवेति । प्रसृतं प्रगतं नामरूपवदवभासमानमित्यर्थः । किं बहुना । ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं ब्रह्म वरिष्ठमुरुतमम् । अब्रह्मप्रत्ययः सर्वोऽविद्यामात्रो रज्ज्वामिव सर्पप्रत्ययो ब्रह्मैवैकं परमार्थसत्यमिति वेदानुशासनम् ॥ ११ ॥

इति मुण्डकोपनिषद्दीपिकायां द्वितीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इति नारायणविरचितायां मुण्डकोपनिषद्दीपिकायां द्वितीयं मुण्डकं समाप्तम् ॥२॥

परा विद्योक्ता यया तदक्षरं पुरुषाख्यं सत्यमधिगम्यते । यदधिगमे हृदयग्रन्थ्यादिसंसारकारणस्याऽऽत्यन्तिको विनाशः स्यात् । तद्दर्शनो-पायश्च योगो धनुराद्युपादानकल्पनयोक्तः । अथेदानीं तत्सहकारीणि सत्यादिसाधनानि वक्तव्यानीति तदर्थमुत्तरारम्भः । प्राधान्येन तत्त्वनिर्धा-रणं ना(चा)त्यन्तदुःखप्राप्यत्वात्कृतमपि प्रकारान्तरेण क्रियते तत्र सूत्र-

भूतो मन्त्रः परोऽयमुपन्यस्यते—द्वा सुपर्णेति । औविभक्तेरात्वं छान्दसम् । द्वौ सुपर्णौ सहैव सर्वदा युक्तौ सखायौ समानाख्यानौ समानाभिव्यक्तिकारणौ तावेवंभूतौ समानमविशेषमुपलब्ध्यधिष्ठानतयैकं वृक्षमुच्छेदसामान्याच्छरीरम् । ओव्रश्चू छेदने । परिषस्वजाते परिष्वक्तवन्तौ सुपर्णाविवैकवृक्षं फलोपभोगार्थम् । तयोर्मध्येऽन्य एकोऽविद्याकामकर्मवासनाश्रयलिङ्गोपाधिरात्मा पिप्पलं कर्मफलं स्वादु प्रियमत्त्युपभुङ्क्तेऽविवेकतः । नाश्नन्ननश्नन्नन्य ईश्वरो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावो यः सर्वज्ञः सर्वसत्त्वोपाधिरीश्वरो नाश्नाति । प्रेरयिता ह्यसावुभयोर्भोज्यभोक्त्रोर्नित्यसाक्षित्वसत्तामात्रेण सन्निभिचाकशीति पश्यत्येव केवलम् । दर्शनमात्रं हि तस्य प्रेरयितृत्वं राजवत् ॥ १ ॥

समाने तत्रैव वृक्षे पुरुषो भोक्ता जीवो निमग्नो निश्चयेन मग्नोऽलाबुरिव सामुद्रे जलेऽविद्याकामकर्मफलरागादिगुरुभाराक्रान्तोऽनीशया दीनभावोऽनीशा तया शोचति संतप्यते मुह्यमानोऽनेकैरनर्थप्रकारैरविवेकितया चिन्तामापद्यमानः । जुष्टं सेवितमनेकैर्योगमार्गैः कर्मभिश्च यदा यस्मिन्काले पश्यति ध्यायमानोऽन्यं वृक्षोपाधिलक्षणाद्विलक्षणमीशितारमस्य महिमानं जगद्रूपमस्यैव मम परस्यैव परमेश्वरस्येति यदैवं द्रष्टा तदा वीतशोको भवति सर्वस्माच्छोकसागराद्विमुच्यते कृतार्थो भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

अन्योऽपि मन्त्रः सविस्तरमिममेवार्थमाह—यदेति । यदा यस्मिन्काले पश्यो विद्वान्साधकः पश्यते पश्यति रुक्मवर्णं स्वयंज्योतिःस्वभावं ब्रह्मयोनिं ब्रह्म च तद्योनिश्चासौ तं ब्रह्मणो वाऽपरस्य योनिं साम्यमद्वयलक्षणम् ॥३॥

सर्वभूतैः सर्वभूतैर्ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तैः । इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । सर्वभूतप्रकारः सर्वात्मा सन्नित्यर्थः । विभाति विविधं दीप्यते । एवं भूतस्थं यः साक्षादात्मभावेनायमहमस्मीति विजानन्विद्वान्वाक्यार्थज्ञानमात्रेण भवते भवति । न भवतीत्येतत्किमतिवादी, अतीत्य सर्वानन्यानन्वदितुं शीलमस्येत्यतिवादी । यस्त्वेवं साक्षादात्मानं प्राणस्य प्राणं विजानन्सोऽतिवादी न भवतीत्यर्थः । सर्वं यदाऽऽत्मैव नान्यदस्तीति दृष्टं तदा किं पुनरसावतीत्य वदेद्यस्य त्वपरमन्यद्दृष्टमस्ति स तदतीत्य वदति । अयं तु विद्वानात्मनोऽन्यन्न पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानात्यतो नातीत्य वदति । किंच । आत्मक्रीडो न पुत्रकलत्रादिषु क्रीडति । आत्मरतिरात्मप्रीतिः । क्रीडा बाह्यसाधनसापेक्षा । रतिस्तु साधननिरपेक्षा बाह्यविषयप्रीतिमात्रमिति विशेषः ।

क्रियावाञ्ज्ञानध्यानवैराग्यादिक्रियायुक्तः । समासान्तपाठ आत्मरतिरेव क्रीडा तद्युक्तः । एष संन्यासी ब्रह्मविदां ब्रह्मध्यानिष्ठानां वरिष्ठो गरिष्ठः श्रेष्ठः ॥ ४ ॥

इदानीं सत्यादीनि भिक्षोः सम्यग्ज्ञानसहकारीणि विदधाति–सत्येनेति । मृषावदनत्यागेन तपसा "मनसश्चेन्द्रियाणां च ह्यैकाग्र्यं परमं तप," इति स्मृतिः । तेन तपसा तदेवाऽऽत्मदर्शनानुकूलं न चान्द्रायणादि । सम्यग्ज्ञानेन यथाभूतात्मदर्शनेन । नित्यमिति सर्वत्र संबध्यते । क्वासावात्मा य एतैः साधनैर्लभ्यतेऽत आह–अन्तःशरीर इति । शरीरमध्ये हृदयाकाश इत्यर्थः । ज्योतिर्मयो रुक्मवर्णः । शुभ्रः । शुद्धः क्षीणदोषा रागद्वेषमोहरहिताः ॥ ५ ॥

सत्याख्यसाधनस्य स्तुतिमाह–सत्यमेवेति । सत्यवाञ्जयति नानृतं नानृतवादीत्यर्थः । सत्येन यथाभूतवादव्यवस्थया पन्था देवयानाख्यो विततो विस्तीर्णः । येन यथाभूतसत्यवर्तित्वेनाऽऽक्रमन्त्याक्रमन्त ऋषयो दर्शनवन्त आप्तकामा विगततृष्णा यत्र यस्मिन्सत्यवर्तित्वे तत्परमार्थतत्त्वं सत्यस्योत्तमसाधनस्य संबन्धि साध्यं परमं प्रकृष्टं निधानं पुरुषार्थरूपेण निधीयत इति निधानं वर्तते । तत्र च येन पथा क्रमन्ति सत्येन वितत इति पूर्वेण संबन्धः ॥ ६ ॥

किं तद्ब्रह्म किंधर्मकं चेत्यत आह–बृहच्चेति । विविधमादित्यचन्द्राद्याकारेण भाति दीप्यते । दूरात्सुदूरेऽविदुषामगम्यत्वात् । अन्तिके समीपे विदुषामात्मत्वात् । सर्वान्तरत्वाच्च । पश्यत्सु चेतनावत्स्विहैव न दूरे निहितं स्थितं गुहायां बुद्धिलक्षणायाम् ॥ ७ ॥

देवैरिन्द्रियैः । असाधारणमुपलब्धिसाधनमाह—ज्ञानेति । आत्मावबोधेन विशुद्धसत्त्वो निर्मलान्तःकरणस्ततस्तस्मात्सत्त्वान्निष्कलमवयवभेदरहितं ध्यायमानश्चिन्तयन् ॥ ८ ॥

क्वासौ चेतसा वेद्योऽत आह–यस्मिन्निति । यस्मिञ्शरीरे हृत्पद्मे प्राणो वायुः पञ्चधा व्यानादिभेदेन । कीदृशेन चेतसा वेदितव्य इत्यत आह–प्राणैरिति । प्राणैः सहेन्द्रियैश्चित्तं सर्वमन्तःकरणं प्रजानामोतं व्याप्तं क्षीरमिव स्नेहेन काष्ठमिवाग्निना सर्वं हि प्रजानामन्तःकरणं चेतनावत्प्रसिद्धं लोके । यस्मिंश्चित्ते विशुद्धे शोकादिमलविमुक्ते विभवति विशेषेण स्वेनाऽऽत्मना भवत्यात्मानं प्रकाशयतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

य एवं सर्वात्मानमात्मत्वेन प्रतिपन्नस्तस्य सर्वात्मत्वादेव सर्वावाप्तिलक्षणं फलमित्याह–यं यमिति । लोकं पित्रादिलक्षणं संविभाति संकल्पयति । जयते

प्राप्नोति । स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्त इत्यादिश्रुत्यन्तरात् । अर्चयेत्पादप्रक्षालनशुश्रूषणनमस्कारादिभिः॥१०॥

इति मुण्डकोपनिषद्दीपिकायां तृतीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥१॥

सोऽर्चको वेद जानाति यथोक्तलक्षणं ब्रह्म धाम सर्वकामानामास्पदं निहितमर्पितम् । यत्र स्वेन ज्योतिषा भाति शुभ्रं शुद्धं पुरुषमात्मज्ञं परमिव देवमकामा विभूतितृष्णारहिताः सन्तः शुक्रं बीजं शरीरोपादानकारणमतिवर्तन्त्यतिगच्छन्ति धीरा धीमन्तः । अपुनर्भवमिच्छंस्तं पूजयेदिति भावः॥१॥

कामत्याग एव प्रधानं साधनमिति दर्शयति—कामान्य इति । मन्यमानस्तत्तद्गुणांश्चिन्तयमानः । कर्मभिः काम्यकर्मभिस्तत्र तत्र स्वर्गनरकादौ पर्याप्तकामस्याकामत्वेन परि समन्तत आप्ताः कामा येन तस्य कृतात्मनो विद्यया परेण रूपेण कृत आत्मा यस्येहैव तिष्ठत्येव शरीरे कामा जन्महेतवः प्रविलीयन्ति नश्यन्ति ॥ २ ॥

यद्येवं सर्वलाभात्परम आत्मलाभस्तर्हि तल्लाभाय प्रवचनादय उपाया बाहुल्येन कर्तव्या इति प्राप्त इदमुच्यते— नायमिति । प्रवचनेन वेदशास्त्राध्ययनबाहुल्येन मेधया ग्रन्थार्थधारणशक्त्या बहुना श्रुतेन भूयसा तात्पर्यावधारणेन । केन तर्हि लभ्यत इत्यत आह—यमेवेति । यं साधकमेवाऽऽत्मा वृणुते वरं ददाति कृपयति तेन लभ्यः " यं साधु निनीषति तं साधु कारयति यमसाधु निनीषति तमसाधु कारयति " इति श्रुत्यन्तरात् । कं वृणुत इति चेत्तत्र तन्त्रेणेदमेवोत्तरम् । यं प्रसिद्धमात्मानमेष साधको वृणुते भजति । वृङ् संभक्तौ संभक्तिः सेवा । तेन लभ्यः " स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः " इति स्मृतेः । तस्मादन्यत्यागेनाऽऽत्मलाभप्रार्थनैवैकाग्रतयाऽऽत्मलाभसाधनमित्यर्थः । विवृणुते प्रकाशयत्यविद्यावच्छिन्नां स्वां तनुम् ॥ ३ ॥

आत्मप्रार्थनासहायभूतानि च साधनानि बलाप्रमादतपांसि लिङ्गयुक्तानि संन्याससहितानीत्याह—नायमात्मा बलहीनेनेति । बलहीनेनाऽऽत्मनिष्ठाजनितवीर्यहीनेन प्रमादात्पुत्रपश्वाद्यासङ्गादलिङ्गात्संन्यासरहितात्तपसो ज्ञानात् । एतैरुपायैर्बलाप्रमादसंन्यासज्ञानैर्विद्वान्विवेक्यात्मार्थिनस्य विदुष एष आत्मा जीवो ब्रह्माख्यं धाम विशते प्रविशति ॥ ४ ॥

कथं ब्रह्म प्रविशतीत्याशङ्क्यैतित्ज्ञेनोत्तरयति—संप्राप्येति । कृतात्मानः परमात्मरूपेणैव निष्पन्नात्मानः सन्तः । सर्वगं सर्वव्यापि सर्वतः सर्वत्र प्राप्य नोपाधिपरिच्छिन्नेनैकदेशेन युक्तात्मानो नित्यं समाहितस्वभावाः

सर्वमेव समस्तं शरीरपातकाल आविशन्ति भिन्नघटाद्याकाशवदविद्याकृतो-पाधिपरिच्छेदं जहति ॥ ५ ॥

ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकः। एकोऽप्यनेकवद्दृश्यत इति बहुवचनम्। तेषु परान्तकालः संसारावसाने देहपरित्यागकालस्तस्मिन्काले परामृताः परममृतं ब्रह्माऽऽत्मभूतं येषां ते जीवन्मुक्ताः सन्तः परि समन्तात्प्रदीपनिर्वाणवद्घटाकाशवच्च मुच्यन्ति ब्रह्मणि निवृत्तिमुपयान्ति न देशान्तरे गमनमपेक्षन्ते।

शकुनीनामिवाऽऽकाशे जले वारिचरस्य वा।
पदं यथा न दृश्येत तथा ज्ञानवतां गतिः॥ ६ ॥

किंच मोक्षकाले या देहारम्भिकाः कलाः प्राणाद्यास्ताः प्रतिष्ठाः स्वानि कारणानि गता भवन्ति। पञ्चदश पञ्चदशसंख्याकाः प्रश्नोपनिषदि षष्ठप्रश्नोक्तास्ता यथा—

कलाः षोडश भूतानि प्राणोऽन्नं जन्म कर्म च।
श्रद्धा यज्ञस्तपो मन्त्रा मनोमात्रं शरीरकम्॥ इति ॥

षोडशं शारीरं तु पतितं तिष्ठति। देवाश्चक्षुरादिकरणाद्यधिष्ठातारः प्रतिदेवतास्वादित्यादिषु गता भवन्ति। कर्माण्यप्रवृत्तफलानि विज्ञानमयश्चाऽऽत्माऽविद्याकृतबुद्ध्याद्युपाधिमात्मत्वेन मत्वा जलादिषु सूर्यादिप्रतिबिम्बवदिह प्रविष्टो देहभेदेषु कर्मणां तत्फलार्थत्वादतो विज्ञानमयो विज्ञानप्राय आत्मा तिष्ठत उपाध्यपनये सति सर्वे परेऽव्यये ब्रह्मण्येकी भवन्त्यविशेषत्वमापद्यन्ते जलाद्याधारापनय इव सूर्यादिप्रतिबिम्बाः सूर्यादौ। घटाद्यपनय इवाऽऽकाशो महाकाशे ॥ ७ ॥

दृष्टान्तान्तरमाह—यथेति। अस्तमदर्शनमविशेषात्मभावं गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति परादक्षरात्पूर्वोक्तात्परं दिव्यं पुरुषं यथोक्तलक्षणमुपैत्युपगच्छति ॥ ८ ॥

ननु श्रेयस्यनेके विघ्नाः प्रसिद्धा अतः क्लेशानामन्यतमेनान्येन वा देवादिना विघ्नितो ब्रह्मविदप्यन्यां गतिं मृतो गच्छेन्न ब्रह्मैवेति चेन्न। विद्ययैव सर्वप्रतिबन्धस्यापनीतत्वादविद्याप्रतिबन्धमात्रो हि मोक्षो नान्यप्रतिबन्धो नित्यत्वादात्मभूतत्वाच्चेत्यभिप्रेत्याऽऽह—स य इति। वेद साक्षादहमस्मीति विजानाति यः स ब्रह्मैव भवति। नान्यां गतिं गच्छति देवैरपि तस्य ब्रह्मप्राप्तिं प्रति विघ्नो न शक्यते कर्तुमात्मा ह्येषां स भवति तस्माद्विद्वान्ब्रह्मैव भवति। फलान्तरमाह—नास्येति। फलान्तरं तरतीति, तरति जीवन्नेवातिक्रान्तो भवति गुहाग्रन्थिभ्यो हृदयाविद्याग्रन्थिभ्यः ॥ ९ ॥

अथेदानीं ब्रह्मविद्यासंप्रदानविध्युपप्रदर्शनेनोपसंहारः क्रियते—तदेतदिति । ऋचा मन्त्रान्तरेणाभ्युक्तमभिप्रकाशितं क्रियावन्तो यथोक्तकर्मानुष्ठानयुक्ता ब्रह्मनिष्ठा अपरस्मिन्ब्रह्मण्यभियुक्ताः परब्रह्म बुभुत्सवः स्वयमेकऋषिनामानमग्निं जुह्वते जुह्वति । श्रद्धयन्तः श्रद्धां कुर्वन्तः सन्तस्तेषामेव संस्कृतात्मनां पात्रभूतानामेतां ब्रह्मविद्यां वदेत ब्रूयाच्छिरोव्रतं शिरस्यग्निधारणलक्षणं प्रसिद्धं व्रतम् ॥ १० ॥

तदेतदक्षरं सत्यं पुरा पूर्वमुवाच शौनकाय विधिवदुपसन्नाय पृष्टवते निगदितवान्। अन्योऽपि तथैवोपसन्नाय ब्रूयादित्यर्थः । एतद्ग्रन्थरूपमचीर्णव्रतोऽव्रती नाधीते न पठति । चीर्णव्रतस्य हि संस्कृता फलाय विद्या भवतीति । समाप्ता ब्रह्मविद्या । सा येभ्यो ब्रह्मादिभ्यः पारम्पर्यक्रमेण संप्राप्ता तेभ्यो नमः परमर्षिभ्यः परमं ब्रह्म साक्षाद्दृष्टवन्तो ये ब्रह्मादयोऽवगतवन्तश्च ते परमर्षयस्तेभ्यो भूयोऽपि नमः । द्विरुक्तिरत्यन्तादरार्था । शिरस्यग्निधारणव्रतादस्य ग्रन्थस्य मुण्डकोपाख्या प्रसिद्धा ॥ ११ ॥

इति मुण्डकोपनिषद्दीपिकायां तृतीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इति तृतीयमुण्डकं समाप्तम् ॥ ३ ॥

नारायणेन रचिता शंकरोक्त्युपजीविना ॥
अस्पष्टपदवाक्यानां दीपिका मुण्डके शुभा ॥ १ ॥

इति श्रीनारायणविरचिताऽथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्दीपिका समाप्ता ॥